УДК 821.161.2.09(091)(47+57)«1930/1940»

Оксана Пашко

«...Я НЕ ТРАЧУ НАДІЇ ПОТРАПИТИ ЯКОСЬ ДО КИЄВА»: АВТОБІОГРАФІЇ ІЄРЕМІЇ АЙЗЕНШТОКА (1931, 1946, 1949, 1975)[1]

DOI: 10.58407/litopis.240116
© О. Пашко, 2024. CC BY 4.0
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6409-2280

У статті проаналізовано п'ять україномовних автобіографій українського літературознавця Ієремії Айзенштока (1931, 1946, 1949, 1975) та неопубліковані листи вченого до українських колег 1920–1970-х рр. Цей матеріал дозволяє досягти ***головної мети****, а саме реконструювати маловідомі, а то й зовсім не відомі сторінки життя вченого. Йдеться про співпрацю з біографічним словником ВУАН, який робився під керівництвом Михайла Могилянського кін. 1920 – поч. 1930-х рр., трагічні події «самокритики» серед науковців 1930-х рр., а також спробу дослідника повернутися в Україну 1946–1947 рр. та захистити докторську дисертацію, боротьбу з «буржуазними націоналіста-ми та космополітами» (1946–1949).* ***Методологія****. У статті авторка спирається на культурно-історичний підхід до вивчення літератури.* ***Наукова новизна*** *полягає у введені до наукового обігу невідомої раніше автобіографії І. Айзенштока, аналізі великого комплексу листування вченого з українськими радянськими літературознавцями. Зроблена в статті реконструкція історико-культурного контексту написання україномовних автобіографій І. Айзенштока дозволяє виявити важливі події наукового життя вченого та зробити* ***висновки*** *про те, що деякі епізоди своєї наукової кар'єри він свідомо замовчував. Насамперед йдеться про процеси «самокритики» 1930-х рр., «чистки» наукових установ та знищення літературознавчих шкіл в Україні, репресії кінця 1940-х рр. Приклад І. Айзенштока демонструє, як в 1940-х рр., у період «боротьби з буржуазним націоналізмом та космополітизмом», вивчення компаративістики замінювалося виконанням партійних директив.*

Ключові слова: *Ієремія Айзенштoк, Олександр Білецький, Юрій Меженко, Микола Візир, Федір Шолом, автобіографія, українське літературознавство, українська література, самокритика 1930-х рр., боротьба з буржуазними націоналістами та космополітами.*

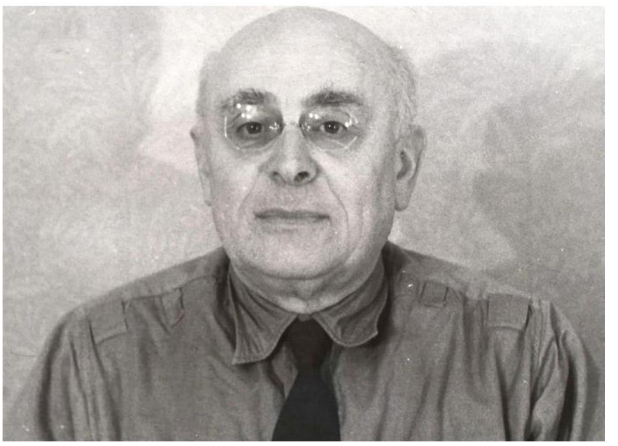

І.Я. Айзенштoк. ЦДАМЛМ. Ф. 977. Фонд Ф. Шолома. Оп. 1. Од. зб. 217. Арк. 10. Фото 1960–1970-х рр.

[1] Публікацію підготовлено в рамках та за підтримки стипендіальної програми: Philipp Schwartz-Initiative Alexander-von-Humboldt-Stiftung (Німеччина) в Європейському університеті Віадріна (Франкфурт-на-Одері) (Europa-Universität Viadrina Frankfurt [Oder]). Дякую Андрію Портнову за допомогу при написанні статті. Дякую Галині Бабак та Валерію Отяковському за обговорення різноманітних епізодів багатої біографії Ієремії Айзенштока.

Сьогодні відомо п'ять україномовних автобіографії І.Я. Айзенштока[2]. Чотири з них описано С. Захаркіним[3] – 1931, 1946, 1949, 1975 рр., п'ята – того самого 1975 р. – не врахована дослідником, вона зберігається в архіві українського літературознавця Федора Яковича Шолома (1922–1980)[4]. Текст 1975 р. є найповнішим зі всіх автобіографічних, написаний він, імовірно, спершу російською мовою і призначений для ювілейних публікацій. На відміну від варіанту 1975 р., автобіографії 1931, 1946 та 1949 рр. створювалися лише українською і відображають важливі сторінки наукового шляху І. Айзенштока в Україні. Йдеться про співпрацю з Біографічним словником ВУАН (Всеукраїнської Академії наук), який робився під керівництвом Михайла Могилянського, а також спробу вченого повернутися в Україну 1946–1947 рр. та захистити докторську дисертацію. Ці автобіографічні тексти також фіксують трагічні події українського наукового життя, а саме процеси «самокритики» 1930-х рр., які завершилися звільненням багатьох літературознавців з ІНО (Інститутів народної освіти) та академічних установ, а також боротьбу з «буржуазними націоналістами та космополітами» (1946–1949), результатом якої була чергова «чистка» наукових установ. Але саме про ці події І. Айзеншток в автобіографіях нічого не розповідає, розставляючи інші акценти, він замовчує факти репресивних кампаній, жертвою яких був, зокрема, і він.

Залучені до реконструкції епістолярні комплекси – листування І. Айзенштока з О.І. Білецьким (1943–1961), М.П. Візиром (1963–1978), О.Р. Мазуркевичем (1965), Ю.О. Меженком (1938-1946), М.М. Могилянським (1925–1931), Д.М. Косариком (1946–1949), Г.М. Пєтніковим (1945–1968), Ф.Я. Шоломом (1962–1975) – дозволяють описати деякі раніше невідомі сторінки наукового життя вченого та відновити відомості про побут літературознавців поч. 1930-х – кін. 1940-х рр. Через те, що епістолярії вперше вводяться в науковий обіг, цитую уривки з листів, які стосуються тематики статті, максимально повно.

Найбільш рання відома сьогодні автобіографія І. Айзенштока датується 10 листопада 1931 р., писалася вона на прохання Михайла Могилянського для «Біографічного словника діячів України» та вже двічі передруковувалася[5]. Про події 1931 р. в Інституті Шевченка, де Айзеншток з 1926 р. – року заснування наукової інституції, – був незмінним вченим секретарем, вперше згадується в автобіографії 1975 р., причому оповідає цей епізод дослідник емоційно та досить заплутано: «В 1931 г. оставил работу в Институте Тараса Шевченко: сперва, для укрепления партийного руководства, я был освобожден от обязанностей ученого секретаря, затем – обиделся и ушел из Института вовсе…»[6]

Листування І. Айзенштока з М. Могилянським цього періоду дозволяє реконструювати як деякі сторінки історії створення автобіографії, так і події, на які натякав вчений. Імовірно, М. Могилянський ще до 1931 р. неодноразово звертався до молодшого колеги з проханням про написання тексту, проте той затягував із цим з різних причин. Наприклад 18 грудня 1930 р. у листі до М. Могилянського він зізнається, стилізуючи розповідь про себе від третьої особи та відверто кокетуючи: «Що ж до біографії Айзенштока, то я неодноразово сідав писати її, та на лихо моє я не маю біографії, – народився, вчився, вчуся й досі, писав, пишу й писатиму далі до самого кінця, але це все не біографія … до того ж я ніколи не складав бібліографії власних праць, а це ж так само потрібно для Вас»[7]. Імовірно, М. Могилянський сприйняв таку відповідь як відмову і за кілька місяців, 26 лютого 1931 р., І. Айзеншток ще раз мав відповідати на наполегливі листи колеги: «Вашого "переконливого" листа, вельмишановний Михайло Михайловичу, я прочитав зовсім недавно, повернувшись з Ленінграду. Доки збирався відповідати, надійшла і Ваша листівка.

Особливо переконувати мене зовсім не треба було: авжеж я не відмовлявся дати свою автобіографію та бібліографію, якщо це може комусь принести певне задоволення. Що ж до скептичного ставлення мого до всієї цієї справи, то його не розбив і Ваш переконливий лист. Протягом березня місяця я постараюсь [вислати] якусь [повну] для того, щоб написати для Вас все, що Ви бажаєте. Жалію тільки, що моє прізвище не на Ш., Я. або Ю.: тоді

[2] Вдалося також виявити і російськомовні автобіографії вченого 1952 р., 1975 р., про це детальніше тут: Отяковский В. Автобиография И.Я. Айзенштока. *Зборник Матице српске за славистику*. 2022. V. 101. С. 55–75.

[3] Айзеншток І. Автобіографія. Вибрані листи (1910–1920 рр.) / Упор., підгот. текстів та коментарі С. Захаркіна. Київ: Критика, 2003. 216 с.

[4] Федір Якович Шолом (1922–1980) – український літературознавець, з 1955 р. доцент кафедри історії української літератури Київського університету ім. Т. Шевченка, кандидат філологічних наук. Його особовий фонд зберігається в Центральному державному архіві-музеї літератури та мистецтва України (Ф. 977).

[5] Айзеншток Іеремія Якович. Автобіографія. *Автобіографічні джерела Постійної комісії для складання Біографічного словника діячів України (1918–1933) Всеукраїнської академії наук* / Підг. до видан. документів, упоряд., текстологія, наукові розділи, коментар, додатки С.М. Ляшко; НАН України, Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського. Київ: [б.в.], 2018. С. 107–108; Айзеншток Іеремія Якович. *Самі про себе: автобіографії українських митців 1920-х рр.* / Упор. Р. Мовчан. Київ: Кліо, 2015. С. 21–22.

[6] Отяковский В. Автобиография И.Я. Айзенштока. С. 61.

[7] Айзеншток І. Мих. Могилянському. Лист 18 грудня 1930 р. З Харкова до Києва. *Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського* (далі – ІР НБУВ) *НАН України*. Ф. 1. Од. зб. 44103. Арк. 7–7 зв.

б, мабуть, я мав змогу спокійно вмерти і якій-небудь Плевако або Яшек[8] паплюжив би мене до схочу. Жаль, право, жаль!»[9]

Стимулом для завершення роботи над автобіографією стала підготовка до «самокритики» в Інституті Т. Шевченка в квітні 1931 р., про що І. Айзеншток розказує М. Могилянському: «Біографію свою я таки напишу. Саме зараз у нас, в Інституті, розгорнулася кампанія самокритики. Щойно пройшов виступ А.П. Шамрая; 20.04 маю виступати я. Отже потроху переключаюся на споглядальний[10] настрій, пригадую етапи свого розвитку, і, думаю, що тепер буде мені легко, між ділом, накидати й потрібну для Вас біографію»[11]. Результат цієї самокритики був не таким райдужним, як підготовка до неї: Айзенштока, імовірно, було або звільнено з Інституту Т. Шевченка, або понижено у посаді. Ще на кілька років він затримується в Україні, до травня 1934 р. працюючи в Партвидаві ЦК КР(б)У[12], але восени 1934 р. виїздить до Ленінграда. Також треба уточнити, що 1933 р. в житті самого М. Могилянського трапилися кардинальні зміни, адже Комісію по складанню Біографічного словника діячів України було ліквідовано, а самого Могилянського звільнено з Академії, з чим він ще тривалий час не міг змиритися[13].

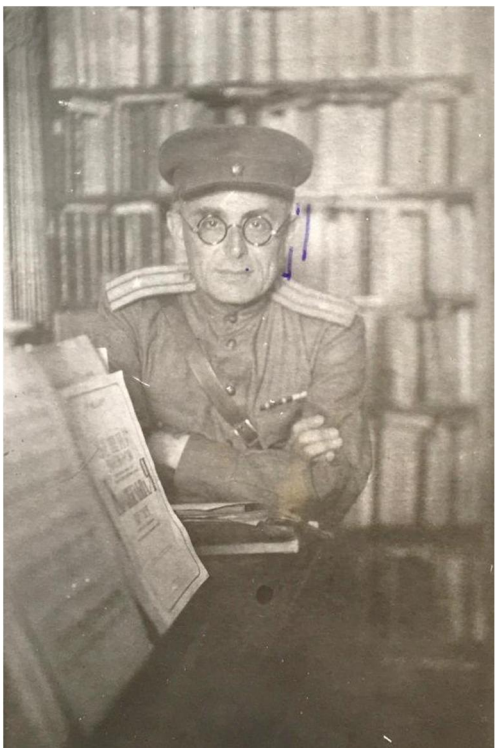

І.Я. Айзеншток. ЦДАМЛМ. Ф. 977. Фонд Ф. Шолома. Оп. 1. Од. зб. 217. Арк. 12. Фото часів Другої світової війни.

Через чотири роки після переїзду з Харкова до Ленінграда, а саме 1938 р., І. Айзеншток знову стає активним учасником українського наукового життя. В Україні він буває наїздами, але це не заважає йому викладати в Київському університеті, завдяки протекції М. Бажана та І. Стебуна брати активну участь у ювілеї Т. Шевченка 1939 р., а також співпрацювати з Музеєм М. Коцюбинського в Чернігові. В автобіографії він зізнається, що на поч. 1941 р. планував повернутися в Україну, але почалася війна: «В последний мой приезд (ноябрь 1940 г. – январь 1941 г.) шла речь о моем возвращении на Украину, в Киев, – о работе в Академии наук УССР и Киевском университете. Война перечеркнула все планы»[14].

Проте ідея про повернення в Україну не залишила вченого і відразу після війни (після перебування на фронті та очікування демобілізації у Відні 1946 р.). У той час в українських наукових установах катастрофічно бракувало наукових кадрів із літературознавства (за словами О. Білецького, в Україні 1946 р., крім нього, було лише два доктори наук – А. Шамрай та Д. Тамарченко[15]). Тому перспективи працевлаштування І. Айзенштока в українських наукових установах у 1946 р. (до початку кампанії проти «буржуазних націоналістів») виглядали цілком реальними. Однак очікування Інституту літератури ім. Т. Шевченка, де хотів працювати

[8] Плевако Микола Антонович (1890–1941) – літературознавець, бібліограф; Яшек Микола Федорович (1883–1966) – бібліограф; обидва в 1920-ті рр. укладали біо-бібліографічні довідники.
[9] Айзеншток І. Мих. Могилянському. Лист 26 лютого 1931 р. З Харкова до Києва. *ІР НБУВ НАН України*. Ф. 1. Од. зб. 44104. Арк. 9.
[10] Підкреслення І. Айзенштока. – *О.П.*
[11] Айзеншток І. Мих. Могилянському. Лист 3 квітня 1931 р. з Харкова до Києва. *ІР НБУВ НАН України*. Ф. 1. Од. зб. 44105. Арк. 10–11.
[12] Айзеншток І. Автобіографія. Вибрані листи (1910–1920 рр.). С. 97.
[13] Листування І. Айзенштока з М. Могилянским тривало і в 1930-ті рр., ці документи зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського НАН України. Докл.: Ляшко С. М. Могилянський – останній лицар Постійної комісії для складання біографічного словника діячів України (1923–1933). *Пам'ятки України*. 2013. № 9. С. 34–41.
[14] Отяковский В. Автобиография И.Я. Айзенштока. С. 66.
[15] Маються на увазі доктори, які отримали ступінь у Радянській Україні; про докторський ступінь Василя Щурата (1871–1948) О. Білецький відгукується досить скептично: «…а более, кажется, никого, если не считать д[окто]ра Щурата и подобных» (Молоді він провістив «філологічний і літературознавчий ренесанс». З листів Олександра Білецького до І. Айзенштока / Вступ. ст., прим. та підгот. тексту С. Гальченка. *Слово і час*. 1999. № 11. С. 70. Лист 14 липня 1946).

Айзеншток, були пов'язані насамперед зі швидким захистом докторської роботи. Планувалося, що в Інституті він як україніст та досліджувач українсько-російських літературних взаємин мав забрати навантаження померлого у квітні 1946 р. Олександра Дорошкевича, про що йому відверто писав О. Білецький[16].

Цікаво, що після смерті О. Дорошкевича «успадкувати» його теми з україністики, відділ XIX ст. в Інституті літератури та кафедру української літератури в КГУ мав О. Білецький, проте він волів опікуватися насамперед теоретичними розробками і планував створити в Інституті «відділ теорії літератури»[17]. Ця ситуація кінця 1940-х рр. дуже нагадує обставини 1920-х рр. в ХІНО, коли Білецький відповідав за теоретичні розробки та займався історією російської літератури, а Агапій Шамрай викладав українську літературу, від давнини до сучасності.

Імовірно, якщо б Олександр Дорошкевич прожив довше, саме він, а не О. Білецький став би провідним україністом, доктором наук з української літератури, і йому, відповідно, треба було брати участь у всіх репресивних кампаніях кінця 1940-х рр. Очолити роботи з україністики в Інституті літератури та КГУ А. Шамрай не мав можливості, адже він вимушено змінив спеціалізацію на західноєвропейську літературу. Про те, що О. Білецький у кінці 1940-х, досліджуючи дуже інтенсивно українську літературу, насамперед порівнює себе з О. Дорошкевичем, свідчить обмовка в листі до І. Айзенштока (20 січня 1948 р.). Учений скаржиться на погіршення самопочуття: «вероятно, в результате почти полуторагодовых недосыпаний по случаю моего соревнования с загробным Дорошкевичем по части познания укр[аинской] л[итературы]. Познания свои я, действительно, умножил и расширил, но выносливость свою сам для себя преувеличил»[18].

В автобіографії 1975 р. про всі ці події – поновлення наукової роботи у Ленінграді та Києві після війни – Айзеншток згадує лише однією сухою фразою: «…возобновил отношения с Институтом литературы им. Т.Г. Шевченко Академии наук УССР … Институтом русской литературы Академии наук СССР»[19]. Трохи докладніше він говорить про підготовку дисертації: «Перед войною я исподволь подготовлял докторскую диссертацию о Квитке-Основьяненко, однако не закончил ее, а в послевоенные годы был загружен общественной и заказной литературной работой настолько, что времени думать о докторстве не оставалось. Хотя многие друзья и сочувствователи (А.И. Белецкий, П.Н. Берков, Н.К. Гудзий, А.А. Гозенпуд, А.Л. Дымшиц[20], П.В. Жур[21], – этот список можно было бы намного удлинить)[22], наседали на меня, требуя, чтобы я обязательно и возможно быстрее стал доктором; "ведь у вас по крайней мере с полдесятка готовых докторских диссертаций", – писал мне как-то А.И. Белецкий»[23]. Що саме писав Білецький Айзенштоку, перевірити важко, наразі оприлюднено лише три листи – 14.07.1946, 25.09.1947, 20.01.1948[24] (архів І. Айзенштока, який зберігається в Інституті літератури ім. Т. Шевченка, на жаль, ще не опрацьовано).

---

[16] Олександр Костянтинович Дорошкевич помер 1 квітня 1946 р. відразу після захисту докторської дисертації про творчість Марка Вовчка в Москві (в Інституті світової літератури). У листуванні з О. Білецьким І. Айзеншток дуже критично оцінює як наукову спадщину О. Дорошкевича, так і його самого. Нагадаємо, що з О. Дорошкевичем І. Айзеншток неодноразово перетинався ще в 1920-ті рр. (адже О. Дорошкевич був керівником Київської філії Інституту Т. Шевченка). У листі до О. Білецького від 18 червня 1946 р. І. Айзеншток пише категорично і не шукаючи стриманих висловів: «О смерти Дорошкевича я слышал и знаю, что она застала его накануне дальнейшего значительного наступления на киевские кормушки (рукописное отделение Библиотеки Академии наук и т. д.). Не будучи от природы ханжою, не могу сказать, чтобы эта смерть сильно потрясла, или хотя бы тронула меня: я всегда считал его в научном отношении нулем, а в нравственном – величиной отрицательной. Впрочем, вместе с Гейне, я готов сказать, что готов прощать своим врагам после того, как они повешены перед дверью моего дома. Думаю, что как ни велика эта утрата, она все-таки значительно освежила атмосферу украинского литературоведения от всевозможных кулуарных склок, разговоров, подсиживаний и мелкого политиканства, не очень хорошо пахнувшего» (Айзеншток І. Листи О. Білецькому [1942–1961]. *Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка* (далі – ВРФТ ІЛ) *НАН України*. Ф. 162. Од. зб. 1737. Лист від 18.06.1946).

Зазначимо також, що так само емоційно та безапеляційно у листах до О. Білецького І. Айзеншток дозволяє собі висловлюватися і на адресу Агапія Шамрая.

[17] «В ближайшем будущем думаю подать докладную записку об образовании в Институте особого отдела "теории литературы", заведыванье которым думаю взять на себя, так как лично сейчас более всего интересуюсь именно проблемами теории л[итерату]ры и методики препод[аван]ия литературоведческих дисциплин в высшей школе» (Молоді він провістив… С. 70. Лист 14 липня 1946).

[18] Молоді він провістив… С. 72.

[19] Отяковский В. Автобиография И.Я. Айзенштока. С. 68.

[20] Димшиц Олександр Леонідович (1910–1975) – радянський російський літературознавець, літературний критик, партійний діяч у літературознавстві; учасник війни; 1945–1949 рр. – начальник відділу культури в Управлінні пропагандою Радянської воєнної адміністрації (Берлін).

[21] Жур Петро Володимирович (1914–2002) – український літературознавець.

[22] Цікаво, що І. Айзеншток називає тих літературознавців, які так чи інакше поєднували наукову роботу з адміністративними обов'язками, а деякі з них були партійним працівниками (крім П.Н. Беркова та А.А. Гозенпуда).

[23] Отяковский В. Автобиография И.Я. Айзенштока. С. 73.

[24] Молоді він провістив... С. 69–73.

Наразі можна вибудувати таку хронологію листування Айзенштока з українськими літературознавцями 1946–1949 рр. Мабуть, найперший лист – 23 березня 1946 р. – ще з Відня він надіслав Олександру Білецькому[25]. Вчений малює перспективи та плани роботи на 1946 р. і, очевидно, не відкидає вірогідності переїзду до Києва, якщо йому буде забезпечено стабільну роботу: «По приезде[26] в Ленинград я тотчас же (не тратя времени на всевозможные “отдыхи” и пр.) приступлю к работе и начну загружаться. Конечно, я охотно откликнусь на предложения киевские, – если они воспоследствуют. В последнем случае я готов был бы даже приехать в Киев для переговоров, если только была бы устроена материальная сторона поездки и было бы гарантировано мне какое-то пристанище в Киеве[27]. … Если однако предлагаемая книга (“Очерки по истории украинской литературы первой пол. XIX в. [От ‘Енеїди’ до ‘Основи’]” – *О.П.*) выпадет из планов Института, я готов принять конкретные заказы Института с гарантией, что они будут выполнены аккуратно: работать в армии я научился»[28].

Згадується у листах Айзенштока до Білецького прохання останнього (лист від Білецького О. 14.07.1946)[29] написати автобіографію для «репатриации» в Україну, яка була надіслана 20 липня 1946 р.: «Простите, пожалуйста, что отвечаю на Ваше письмо с опозданием! Ответ потребовал некоторых размышлений, да и требуемую Вами автобиографию со списком печатных работ необходимо было составить, а это чрезвычайно кропотливый и неинтересный труд»[30].

Надалі Айзенштоκ спілкувався з Дмитром Косариком, у якого просив координати інших колег: Іллі Стебуна, Михайла Бернштейна, Юрія Кобелецького[31]. Отже, через 19 днів після кореспонденції Білецькому, 11 квітня 1946 р. в листі до Д. Косарика І. Айзенштоκ ділиться своїми планами можливого працевлаштування в Києві та говорить про співпрацю щодо написання статей: «Я демобілізований, розраховуюся зі своєю військовою службою і невдовзі вже перейду на цілком цивільні рейки свого життя. Зараз впорядковую свою бібліотеку, – вона зберіглася повністю, – привожу до ладу свої папери, збираюся вступати на посаду. Працюватиму очевидно в тому ж самому Інституті театра й музики, де працював і перед самою війною. Можливо, братиму участь також і в Інституті літератури[32], принаймні звідти зверталися вже до мене з пропозицією написати до “Історії критики” про Герцена. Сподіваюся, що без роботи не буду … Написав я і до О.І. Білецького, просив літературно-наукових замовлень тощо, але не знаю, як там воно вийде»[33].

За півтора місяця, 29 травня 1946 р., у листі до Юрія Меженка, який у 1945–1947 рр. працював директором Бібліотеки Академії наук УРСР, І. Айзенштоκ оповідає про вірогідне працевлаштування в Пушкінському домі (Інституті російської літератури АН СРСР), але стриманіше оцінює перспективи співпраці з Києвом, а також наголошує на необхідності захистити докторську дисертацію: «Працюватиму очевидно в Інституті літератури Академії Наук СРСР. Головна ж моя робота на ближчі місяці – це докторська дисертація, яку я не встиг доробити перед війною й яка зараз потребує деяких перероблень, доповнень, змін тощо. Тема – “Нариси з історії української літератури першої половини XIX ст.”[34]. Захищатиму її мабуть в Ленінграді, хоч пропонують мені це також і Москва і КИЇВ. Окрім цієї основної роботи доводиться й за інше братися: адже я п’ять років не з’являвся в друкові й тепер треба це надолужувати»[35].

---

[25] Листи І. Айзенштока О. Білецькому дозволяють найкраще реконструювати сюжет про його працевлаштування в Інституті літератури ім. Т. Шевченка. В архіві О. Білецького зберігся такий епістолярій І. Айзенштока: 6 листів 1946 р., наступні листи 1947 р. з’являються після майже річної паузи – 11.10.1947, 3 листа – 1947 р., 8 листів – 1948 р., 3 листа – 1949 р. Див.: *ВРФТ ІЛ НАН України*. Ф. 162 (Фонд О.І. Білецького).

[26] Йдеться про те, що І. Айзенштоκ був до демобілізації у 1946 р. у Відні.

[27] Імовірно, І. Айзенштоκ приїздив у 1947 р. до Києва та був присутнім на засіданнях Інституту літератури, про це свідчать листи О. Білецького (Молоді він провістив… С. 71).

[28] Айзенштоκ І. Листи О. Білецькому. *ВРФТ ІЛ НАН України.* Ф. 162. Од. зб. 1732. Лист від 23.03.1946.

[29] Молоді він провістив… С. 70.

[30] Айзенштоκ І. Листи А.Ф. Шолому. *Центральний державний архів-музей літератури та мистецтва* (далі – ЦДАМЛМ) *України*. Ф. 977. Оп. 1. Од. зб. 217. Листи А. Шолому (12.12.1962 – 22.02.1975). 14 арк. Лист І. Айзенштока до О. Білецького від 20 липня 1946 р. наводимо у додатку 2 повністю.

[31] Айзенштоκ І. Листи Косарику Дм. 11 квітня 1946 – 29 грудня 1949. *ЦДАМЛМ України*. Ф. 513. Оп. 1. Од. зб. 1283. 11 арк.

[32] Мається на увазі Інститут літератури АН СРСР (Пушкінський Дім), з 1949 р. Інститут російської літератури АН СРСР.

[33] Айзенштоκ І. Листи Косарику Дм. Арк. 2. Лист від 11.04.46.

[34] Ця монографія друком так і не вийшла, імовірно, вона навіть не була завершена.

[35] Айзенштоκ І. Лист до Меженка Ю. 16.02.1938 – 17.10.1946. *ЦДАМЛМ України*. Ф. 365. Оп. 1. Од. зб. 295. Арк. 9 зв. Лист від 29.05.1946.

У жовтні 1946 р. він уже зовсім не райдужно, хоча і з іронією, оцінює перспективи роботи в Інституті літератури в Києві (лист до Д. Косарика): «Про київські наукові й літературні справи довідуюся лише врядигоди, коли хтось з товаришів напише. А як кияне загалом нарід “неписьменний”, в усякому разі дуже неохочий до писання листів і відповіді на листи, то інформація моя шкутильгає на всі чотири ноги. А в тім я не трачу надії потрапити якось до Києва, бодай від поїзду до поїзду: треба, бачите, використати мої орденські проїзні квитки, отож я і збираюся проїхати десь наприкінці року до Києва й назад»[36]. Ще за два місяці, 22 грудня 1946 р., у листі до Г. Пєтнікова І. Айзеншток самовпевнено заявляє, що ініціатива перебратися до Києва належить виключно О. Білецькому: «А.И. Белецкий собирается меня переманить в Киев, в Академию; я пока упираюсь, но, возможно, он выставит слишком убедительные “аргументы”. Посмотрим!»[37]

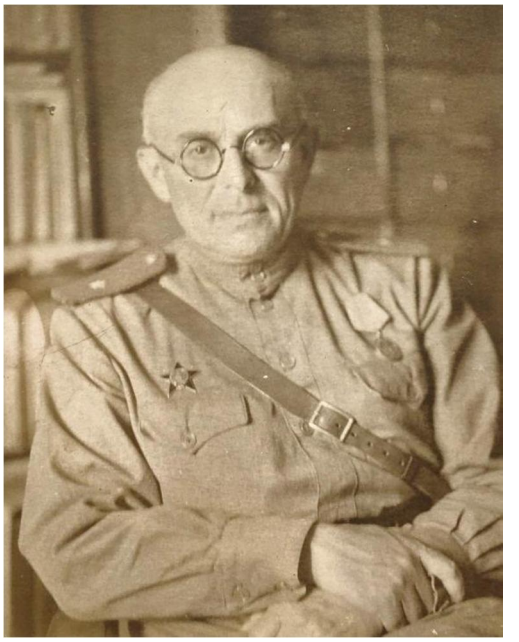

І.Я. Айзеншток. ЦДАМЛМ. Ф. 977. Фонд Ф. Шолома. Оп. 1. Од. зб. 217. Арк. 11. Фото часів Другої світової війни.

Те, що ситуація в Києві була дуже непевною, зрозуміло з листа до Д. Косарика через місяць, 30 січня 1947 р., у якому Айзеншток ще раз скаржиться на мовчання киян та на свою нереалізованість як українiста: «Я, на жаль, зараз працюю над речами аж надто далекими від того, що довший час цікавило мене. Написав велику, – на три аркуші, – статтю про образ більшовика в радянському театрі, зараз сідаю за велику статтю про проблему характера в радянській літературі. Далі – робота над книгою про Бєлінського. А крім того читаю в Університеті загальний курс російської літератури другої половини XIX ст. Звичайно, не хотілось би остаточно рвати з українською тематикою, але щось із Києва нічого не чути, хоча “посулів” багато було. Ну, та хай з тим»[38].

Зараз важко реконструювати всі деталі перемовин між Айзенштоком та Інститутом літератури ім. Т. Шевченка, але тема захисту докторської дисертації залишається однією з ключових у листуванні з українськими колегами цього періоду. Матеріал епістолярію свідчить про те, що Айзеншток по суті не вирішив, якому питанню має бути присвячене його докторське дослідження – тому постійно змінювалась концепція. Йшлося то про творчість Квітки-Основ’яненка, то про монографію «Російсько-українські літературні взаємини 1798–1863», яку планувалося завершити 1949 р.[39]; обговорювалася також книга «Очерки по истории украинской литературы пер. пол. XIX в. (От “Енеїди” до “Основи”)»[40]; «аварийный вариант», за словами самого Айзенштока, – книга «Шевченко. Проблемы творчества»[41]. Невизначеним залишалася й установа, де планувався захист, – це могли бути і Київ, і Ленінград, і Москва[42].

---

[36] Айзеншток І. Листи Косарику Дм. Арк. 4. Лист від 25.10.1946.

[37] Айзеншток І. Лист до Г. Петнікова. 26 березня 1945 – 2 листопада 1968. 13 док. *ЦДАМЛМ України*. Ф. 440. Оп. 1. Од. зб. 92. Арк. 6. Лист 22.12.1946.

[38] Айзеншток І. Листи Косарику Дм. Арк. 5. Лист від 30.1.1947. У листах до Д. Косарика І. Айзеншток досить відверто говорить про кон’юнктурність деяких наукових тем, які він мусив розробляти в Ленінграді, а також скаржиться на нерегулярність спілкування з українськими колегами: «Власне кажучи, слід було б зробити навпаки: головну частину свого часу віддавати писанню, закінчити велику мою монографію, розпочати низку інших робіт, чи то задуманих, чи то навіть розпочатих. Але, як співається, “цыпленок тоже хочет жить”, – і мені доводиться розробляти план збірника про “естетику радянського театру”, або складати проспект кількатомової “Історії російської драматургії”, замість писати щось оригінальне й, смію думати, нове, цікаве й корисне для нашої науки. Нічого, друже, тут не вдієш!» (Айзеншток І. Листи Косарику Дм. Арк. 4–4 зв. Лист від 25.10.46).

[39] Отяковский В. Автобиография И.Я. Айзенштока. С. 73.

[40] Дет. про це у листі до О. Білецького від 23 березня 1946 р., див. додаток 2.

[41] Дет. там само.

[42] У листі І. Айзенштока до О. Білецького 18 червня 1946 р. читаємо: «Благодарю за предложение защищать диссертацию в Киеве. Кроме того, предлагают мне защиту и в Ленинграде (Университет, Институт литературы), и в Москве. Окончательно это выяснится позже, когда работа будет оформлена, но, во всяком случае, я крепко надеюсь на неоднократное выражение Вами согласия участвовать в моем диспуте вместе с Н.К. Пиксановым и, может быть, Н.К. Гудзием» (Айзеншток І. Листи О. Білецькому [1942–1961]. *ВРФТ ІЛ НАН України.* Ф. 162. Од. зб. 1737).

Проте треба мати на увазі, що у др. пол. 1940-х рр., коли йшло обговорення захисту дисертації І. Айзенштока, в СРСР одна репресивна кампанія змінювалася іншою, наслідком чого поставали цензурні заборони на розробку певних наукових питань, використання певних методологічних підходів у дослідженні[43]. Можна припустити, що ця тематична невизначеність докторської роботи була насамперед зумовлена тим, що як проблематика українсько-російських взаємин, так і взагалі компаративістика стали питанням ідеологічним, а захист подібної дисертації – справою небажаною.

Це підтверджує лист І. Айзенштока О. Білецькому від 24 листопада 1947 р. Останній рекомендував прибрати з назви монографії підзаголовок: «російсько-українські літературні взаємини». У цьому листі кінця 1947 р. звучать вже досить відверті обмовки про те, що займатися україністикою стало небезпечно, і це, безумовно, мало нагадувати як Білецькому, так і Айзенштоку ситуацію поч. 1930 рр., яка завершилася розгромом українських літературознавчих шкіл. У листі 24 листопада 1947 р. Айзеншток дякує Білецькому за турботу, обговорює нюанси підготовки роботи та з полегшенням констатує, що у майбутньому може займатися не лише україністикою, але й русистикою: «“Очерки” – и есть та самая докторская диссертация, которая должна ввести Тартарена в храм славы[44] … Если “отношения” сейчас одиозны, их можно исключить из заглавия, которое в таком случае будет звучать так: “Очерки по истории украинской литературы первой половины XIX в. Г.Ф. Квитка-Основьяненко”. … Сообщение Ваше о новых “веяниях”[45] шибко смахивает на мистификацию, и я подумываю о том, не ввели Вас в заблуждение лица, передававшие их. Вместе с тем, про себя я порадовался тому, что имею “запасные” специальности: историю русской и славянской литератур»[46].

Попри те, що наразі наявний матеріал може свідчити лише про пошук тем та самоцензурування, співставляючи підготовку до захисту І. Айзенштока з іншими випадками отримання та позбавлення кандидатського ступеня або недопуску до захисту в Ленінграді, можна зробити висновок: проблема, вірогідно, була набагато серйознішою. Не виключено, що на пасивність Айзенштока в цьому питанні вплинули і побоювання щодо теми, і можливе заідеологізоване рецензування, і подальша експертиза, яка мала повноваження позбавляти здобувача наукового ступеня[47].

Співпрацю І. Айзенштока з українськими літературознавцями, насамперед з Інститутом літератури ім. Т. Шевченка, 1946–1949 рр., з одного боку, можна назвати доволі успішною – адже 1947 р. його було прийнято у штат[48]. У вченого були давні, приязні сто-

[43] Історія захисту докторської дисертації І. Айзенштока мала продовження. Цікавий документ наводить В. Отяковський (без дати, після 1964 р.). 1964 р. Інститут літератури ім. Т. Шевченка «вынес постановление о целесообразности присуждения докторской степени И.Я. Айзенштоку по совокупности работ. Однако, по ряду причин сам ученый не нашел возможным пойти навстречу этим пожеланиям, поскольку часть работ, которые предполагалось “защищать”, была написана в 20–30 гг. и многое в них стало пройденным этапом» (Отяковский В. Автобиография И.Я. Айзенштока. С. 73).

Мені не відомо всіх обставин справи, проте в листах Ф. Шолому І. Айзеншток зізнається, що так і не надав документів для такого захисту: «В начале лета (1964 г. – *О.П.*) Ваш Институт литературы, совершенно неожиданно для меня, прислал мне предложение докторизироваться у них по совокупности работ. Я ответил согласием, но до сих пор сделал мало, не написал еще требуемого “доклада”. Уповаю все же сделать это в ближайшее время, хотя решительно не знаю, для чего мне сие?» (Айзеншток І. Листи А.Ф. Шолому. *ЦДАМЛМ України.* Ф. 977. Оп. 1. Од. зб. 217. Арк. 1 зв. Лист від 10.11.1964).

Можливо, саме намаганням підготуватися до захисту докторської дисертації за сукупністю робіт і пояснюється спроба видати в київському видавництві «Радянська школа» збірник статей, присвячений українській літературі пер. пол. XIX ст., про що згадано у листі І. Айзенштока від 22 червня 1965 р. до О.Р. Мазуркевича: «Вместе с тем хочу посоветоваться с Вами по одному, лично до меня касающемуся делу. Мне захотелось осуществить выпуск сборника моих статей, разбросанных, на протяжении многих лет (в 1967 г. исполнится 50 лет моей литературной работы!), в журналах, сборниках, книгах. Не могло ли бы издательство “Радянська школа”, к которому Вы, кажется, имеете отношение, заинтересоваться таким сборником, посвященным вопросам истории украинской литературы первой половины XIX в. (От “Енеїди” до “Основи”)? Сюда вошли бы статьи о Котляревском, Гулаке-Артемовском, Квитке, ряде второстепенных писателей эпохи и т. д. Объем книги листов 30–35.

Хотелось бы получить от Вас ответ обще-принципиального свойства. Если бы он (ответ Ваш) оказался положительным, я прислал бы проспект книги, с точным определением ее листажа. Книгу мог бы сдать в середине будущего года, – ряд статей потребовал бы пересмотра и редактирования» (Айзеншток І. Лист до Мазуркевича О.Р. 22 червня 65. Ленинград. *ЦДАМЛМ України*. Ф. 1313. Оп. 1. Од. зб. 12. Лист від 22.06.1965).

[44] Алюзія на цикл повістей А. Доде про Тартарена з Тараскона.

[45] Важко сказати, що мається на увазі, але, можливо, ставлення до україністики.

[46] Айзеншток І. Листи О. Білецькому. *ВРФТ ІЛ НАН України.* Ф. 162. Од. зб. 1734. Лист від 24.11.1946. А у листі 27 вересня 1948 р. до О. Білецького І. Айзеншток обіцяє переслати дисертацію в січні 1949 р. та просить бути офіційним опонентом разом з Н.К. Піксановим, П.Н. Берковим, І.П. Єреміним. Проте захист так і не відбувся (Там само).

[47] Кілька промовистих не-захистів дисертацій наведено в книзі: Дружинин П.А. Идеология и филология. Ленинград, 1940 гг.: Документальное исследование. Москва: Новое литературное обозрение, 2012. Т. 1: розділ «ВАК в идеологической системе координат». С. 390–410.

[48] Мені не відомі документи, які б це підтверджували, проте у листі Білецького до Айзенштока від 20 січня 1948 р. йдеться про звільнення зі штату. Причина звільнення: «невозможным числить в штате сотрудников, ко-

сунки та всіляка підтримка директора Інституту літератури О.І. Білецького, який навіть ініціював процес обрання дослідника в члени-кореспонденти Академії наук УРСР[49], а також давнє знайомство з близьким до партійних кіл, а з 1947 р. – заступником керівника Спілки письменників України Іллею Стебуном. Головні конкуренти в україністиці або померли, наприклад Олександр Дорошкевич, або перейшли у сферу західноєвропейської літератури, як Агапій Шамрай, усі інші літературознавці генерації 1920-х рр. були репресовані. Проте подальша активна робота на українському науковому полі явно не складалася. За три роки в Айзенштока в Україні вийшло лише кілька робіт, він так і не підготував монографії чи дисертації, навіть ті статті, які він подавав до редакційного портфелю Інституту, не було опубліковано[50].

Очевидно, що нереалізованих проєктів було значно більше, ніж реалізованих. У листі до Білецького 18 червня 1946 р. І. Айзеншток згадує, що І. Стебун пропонував йому написати для видавництва «Радянський письменник» дві популярні брошури про те, як працювали Т. Шевченко та Г. Квітка-Основ'яненко (імовірно, тексти не було написано), також надходила пропозиція від Інституту літератури ім. Т. Шевченка відредагувати монографію М.Д. Бернштейна[51] (лист від 18.06.1946)[52]. І. Айзеншток просить включити в план Інституту літератури монографію («Очерки по истории украинской литературы и русско-украинских литературных отношений пер. пол. XIX в. Г. Квитка-Основьяненко и развитие украинской прозы» (25 п.л+приложение – 20 п.л.), срок сдачи – 1.06.48), але друком вона не з'являється. Він повідомляє про те, що працює над книжкою – українська література у сприйнятті «революційних російських демократів» Добролюбова, Чернишевського, Бєлінського (лист 7.04.1948)[53], але, імовірно, зацікавленості ніхто не проявляє. Остання

торые не живут в Киеве и не обещают приехать в него» (Молоді він провістив… С. 72). На основі листування вченого можна припустити, що працевлаштування відбулося в 1947 р.

[49] Із листа Айзенштока до Білецького від 17 листопада 1948 р. дізнаємося, що ці плани не реалізувалися: «О моих "обидах" и "претензиях" Вы, как равно и Николай Каллиникович, создали для себя неверное впечатление. У меня не было в мыслях обижаться на то, что меня не избрали в члены-корреспонденты: я с самого начала категорически отказывался переезжать в Киев и таким образом никаких иллюзий относительно избрания не создавал, – ни в себе самом, ни в других … В портфеле Института находится три моих работы: статья о Франко, статья о "новом герое" советской литературы, разделы короткого курса. Относительно последних Вы меня успокоили, ибо еще несколько месяцев тому назад С.И. Маслов писал И.П. Еремину о том, что они признаны не только неудовлетворительными, но и не могущими быть исправленными, т. е. требующими нового написания новым автором. Это-то сообщение, на фоне молчания киевских товарищей, и заставило меня взволноваться» (Айзеншток І. Листи О. Білецькому [1942–1961]. *ВРФТ ІЛ НАН України.* Ф. 162. Од. зб. 1737. Лист від 17.11.1948). Мабуть, у листі йдеться про короткий курс з історії української літератури, який готувався Інститутом літератури АН УСРС. Про його видання мені нічого не відомо. Імовірно, цей літературознавчий проєкт є аналогом «Истории Украины. Краткий курс», який було підготовлено у січні 1948 р., проте так і не видано друком для широкого читача: Єкельчик С. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві = Stalin's Empire of Memory. Russian-Ukrainian Relations in the Soviet Historical Imagination / Сергій Єкельчик; [авториз. пер. з англ.: М. Климчук, Х. Чушак; ред. Я. Цимбал]; Укр. наук. ін-т Гарвард. ун-ту, Ін-т Критики. Київ: Критика, 2008. С. 155–161. Мені також нічого не відомо про таку категорично негативно оцінку С. Масловим роботи І. Айзенштока. Проте тут важко зрозуміти, йдеться про невисоку якість роботи чи про невідповідність матеріалу певним ідеологічним критеріям.

[50] Статті Айзенштока з української тематики з'являються 1947–1948 рр., причому або в Росії, або у Львові, але не в Києві, де і відбувалася спроба працевлаштування. З бібліографії Айзенштока наведемо роботи вченого, що містять українські сюжети: Один из драматургических опытов Некрасова ("Похождения Столбикова"). *Научный бюллетень Ленинградского государственного университета*. 1947. № 16–17. С. 34–37; Некрасов и украинская поэзия. *Научный бюллетень Ленинградского государственного университета*. 1947. № 16–17. С. 85–92; Російська Академія наук та Іван Франко. *Радянський Львів.* 1948. № 2. С. 72–75. Тут епізод з необрання І. Франка академіком Російської академії наук після смерті О. Веселовського інтерпретується як боротьба прогресивних та реакційних сил в Росії, а також як те, що «російські реакціонери всіх мастей і відтінків намагалися перешкодити ближчому єднанню письменника з російською культурою» (Айзеншток І. Російська академія наук та Іван Франко. *Радянський Львів.* 1948. № 2. С. 75); Т.Г. Шевченко и петрашевец А.В. Ханыков. *Ученые записки Ленинградского государственного педагогического института им. А.И. Герцена*. 1948. Т. 67. С. 102–107; Дневник Т.Г. Шевченка. *Тарас Шевченко. Собр. соч.: В 5 т.* Москва: ОГИЗ, 1948–1949. Т. V. С. 24–41. Подаємо список статей Айзенштока за його бібліографією: Отяковский В., Бабак Г. Материалы к библиографии И.Я. Айзенштока (*Зборник Матице српске за славистику*. 2022. V. 101. С. 77–92).

Не вийшла друком стаття «Про творчу лабораторію Франка», яку планувалося видати в часописі «Радянське літературознавство»: «Сподіваюся, що Ви вже вернулися додому й наважуюся нагадати Вам про Вашу обіцянку дізнатися про долю безщасної моєї статті про "творчу лабораторію Івана Франка", що я її ще р. 1944, з фронту, надіслав був до Інституту на запрошення О.І. Білецького, потім, влітку р. 1947, правив український переклад, а далі й досі нічого про неї не знаю» (Айзеншток І. Листи Косарику Дм. 11 квітня 1946 – 29 грудня 1949. 11 арк. *ЦДАМЛМ*. Ф. 513. Оп. 1. Од. зб. 1283. Арк. 7. 6.03.49).

Не склалася співпраця з Шевченківським музеєм, який в кінці 1940-х рр. очолював М.М. Новицький, один з небагатьох шевченкознавців, хто вижив після репресій 1930-х рр. «Ви мабуть зв'язані якось із Шевченківським музеєм? Отже не відмовте подзвонити директорові й запитати, коли вони мені гроші перекажуть за рецензію на "Експозиційний план" їхній, що її я вже близько року тому надіслав був. Це ж справді сором, – незручно навіть писати про це, не кажу вже скаржитись. Подзвоніть, будьте ласкаві!» – просить І. Айзеншток Дм. Косарика 29 грудня 1949 р. (Айзеншток І. Листи Косарику Дм. Арк. 8. Лист від 29.12.1949).

[51] Можливо, йдеться про монографію М.Д. Бернштейна «Шевченко и русская литература» (1947).

[52] Айзеншток І. Листи О. Білецькому [1942–1961]. *ВРФТ ІЛ НАН України.* Ф. 162. Од. зб. 1737.

[53] Там само.

тема з'явилася у І. Айзенштока саме 1948 р. невипадково, вона була особливо актуальна в контексті критики теорій О. Веселовського та ювілею В. Бєлінського в червні 1948 р., що викликало нову хвилю вивчення та ідеологічної адаптації творчості російського критика. Твори революційних демократів почали інтерпретувати як альтернативу «низькопоклонства перед Заходом»[54].

Листи І. Айзенштока до О. Білецького 1947–1949 рр. також містять цікаві дані про ідеологічні кампанії в Ленінграді (в Пушкінському домі та ЛГУ). У вересні 1946 р., коли ще активно обговорюється постанова про журнали «Звезда» і «Ленинград», користуючись матеріалами, наданими О.І. Білецьким[55], Айзеншток робить на одному з засідань у Пушкінському домі критичну доповідь із приводу «Нарису історії української літератури» за редакцією С. Маслова та Є. Кирилюка (1945). Доповідь також виголошувала В. Адріанова-Перетц[56], про що І. Айзеншток повідомляє О. Білецькому у листі від 25 вересня 1946 р.: «В Пушкинском доме недавно делал доклад о пресловутом "Нарисе" (совместно с В.П. Адриановой-Перетц, говорившей, в сугубо академических тонах, о старой литературе), к сожалению, у меня почти не было под руками откликов украинской прессы на сие произведение, и пришлось опираться преимущественно на собственные впечатления. Отметил я, помимо всего прочего, также вопиющую бездарность книги (второй ее части), то, что написана она левой ногой не очень грамотного человека. Выступали также Гуковский, Берков, Ямпольский, Рейсер, Мейлах, Мануйлов[57] и др. Кажется, предстоит подобное же выступление и в университете»[58].

Але очевидно, що жодна кампанія – ані боротьба з послідовниками О. Веселовського, ані переслідування ленінградських вчених за «буржуазний лібералізм» та «космополітизм», ані багаторічна дружба з М.К. Азадовським, який став однією з жертв цих розправ над літературознавцями, ніщо з цього жодним чином не відобразилося на долі Айзенштока в Ленінграді. Не відобразилося, або вчений це замовчує як у доступних для дослідження листах, так і в автобіографічних текстах.

Листування Айзенштока з Білецьким проявляє ще одну особливість ідеологічних кампаній кінця 1940-х рр.: інформованість українських та ленінградських вчених щодо різного роду процесів в Україні та Росії була досить обмеженою. Наприклад, Айзеншток, який мав давні зв'язки з українськими науковцями, у вересні 1948 р. зізнається Білецькому про те, що: «Вообще о Киеве и киевских делах ни я, ни кто-либо иной у нас не знает ничего … Даже о походе против Илюши[59] узнал случайно от приезжавшей в Ленинград Е.Я. Коцюбинской»[60]. Це особливо дивує в контексті того, що однією з провідних тем українського літературознавства в цей період стають обґрунтування важливості вивчення російсько-українських літературних взаємин, впливу російської літератури на українську.

Очевидна і різниця ідеологічних акцентів: у Росії літературознавці розробляють тему самобутності російської культури та навіть її впливу на західну, в Україні, навпаки, йдеться про вписування української літератури в російський контекст. У російському літературознавстві шукають буржуазних лібералів, в українському – «буржуазних націоналістів»: «Російські інтелектуали сприйняли цю кампанію як хрестовий похід проти лібералізму та західних упливів у мистецтві, а їхні колеги у Києві та Львові вчилися прославляти радянську сучасність коштом минулого української нації … на практиці кампанія звелася до перенавчання народів СРСР ідентифікувати себе з радянською сучасністю та російським імперським минулим», – характеризує тогочасні процеси С. Єкельчик[61].

Проте ситуація із захистом докторської роботи І. Айзенштока показує, що навіть він, який часто надавав перевагу ідеї російського впливу на українську культуру (вона простежується в багатьох його статтях 1920-х, виринає в публікаціях 1940-х рр., розвивається у роботах про провідну роль російських революційних демократів для історії української літератури), на мою думку, не був спроможний обґрунтувати та сформулювати ідеологіч-

[54] Про «політичну актуальність» творчої спадщини В. Белінського після 1948 р. див. дет. тут: Дружинин П. Идеология и филология. Ленинград, 1940 гг.: Документальное исследование. Москва: Новое литературное обозрение, 2012. Т. 2: розділ «100-летие со дня смерти В.Г. Белинского». С. 18–125.

[55] Це випливає з листів Білецького до Айзенштока (Молоді він провістив… С. 70).

[56] У 1946 р. В.П. Адріанова-Перетц очолила відділ давньоруської літератури в Пушкінському Домі.

[57] Гуковский Г.А., Берков П.Н., Ямпольський І.Г., Рейсер С.А., Мейлах Б.С., Мануйлов В.А. – російські літературознавці, співробітники Інституту літератури АН СРСР (Пушкінського Дому).

[58] Айзеншток І. Листи О. Білецькому [1942–1961]. *ВРФТ ІЛ НАН України*. Ф. 162. Од. зб. 1737. Лист від 25.09.1946. Дет. про критику «Нарису історії української літератури» (1945) та участі в цьому О.І. Білецького див.: Молоді він провістив… С. 70.

[59] Під час кампанії проти «космополітів» кін. 1940-х рр. одним із керівників так званої групи «антипатріотів» було названо І. Стебуна. Див.: Мицель Михаил. Евреи Украины в 1943–1953 гг.: очерки документированной истории. Київ: Дух і Літера, 2004. Серія «Бібліотека Інституту юдаїки». 362 с.

[60] Айзеншток І. Листи О. Білецькому [1942–1961]. Лист від 27.09.1948.

[61] Єкельчик С. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві... С. 128.

но прийнятної для епохи пізнього сталінізму концепції російського впливу. Цю «нову сталінську компаративістику» треба було розвивати через категорію «родинності» та спорідненості двох літератур, насамперед через розрив з концепціями Олександра Веселовського про мандрівні сюжети, а також через пряму фальсифікацію фактів. І це, справді, відрізнялося від штудій з порівняльного літературознавства 1920-х – періоду найпліднішої праці вченого. Наприклад, у відомій книзі «Українські пропілеї» (1928) І. Айзеншток зосереджується на таких проблемах: роль читача в період формування української літератури, дослідження кола читання письменника, типів читачів, реконструкція «читача із пером в руках»[62]. У статті 1926 р. «Тургенєв і Шевченко»[63] він спростовує концепцію М. Мочульського та О. Багрія про вплив шевченкового «Сну» на «Призраки» І. Тургенєва, у такий спосіб визначаючи завдання компаративістики (за О. Білецьким): «Явище кожного порядку дослідник може зібрати і незалежно від можливих здогадів – взяв чи не взяв, міг чи не міг скористатися з творів своїх попередників і сучасників той чи інший письменник. Порівняння, яке виявляє не тільки подібність, але й різниці, помагає нам глибше зрозуміти саме явище, що ми вивчаємо»[64].

Ці міркування вчених 1920-х рр. про те, що порівняння не обов'язково говорить про вплив, воно потрібно насамперед для іманентного вивчення тексту, – аж занадто далекі від завдань, понятєвого та категоріального апарату «порівняльного» літературознавства 1940-х рр., орієнтованого на концепцію спорідненості з російською культурою, на відкидання навіть гіпотетичної можливості діалогу із західноєвропейськими літературами. Наприклад, Д. Чижевський невдовзі, 1955 р., рецензуючи «Історію української літератури. Т. 1. Дожовтнева література», за редакцією О. Білецького (1954), акцентував на «однобічном компаративізмі»: «…вони подають силу аналогій (часто сумнівних) до української літератури, але беруть їх переважно, майже виключно, з одної-однісінької літератури, а саме московської»[65].

Наведемо приклад такої «русофільської» компаративістики О. Білецького. Уважно прочитаємо його статтю «"Чуття єдиної родини" в українській радянській літературі» (опубл. 1949)[66], проголошеної як доповідь на сесії Інституту літератури АН ще 16 грудня 1947 р., під час боротьби з «буржуазними націоналістами». «Чуття єдиної країни» (вислів П. Тичини) розглядається як «нова якість радянської людини, що безмірно поширила і збагатила її психологію, піднесла над іншими, не радянськими людьми»[67], і ця якість має бути виражена в літературознавстві. Білецький стверджує, що якщо російська література (насамперед в особі революційних письменників-демократів) завжди чутливо описувала українську, підтримувала українських письменників, то українська – ні. На його думку, «українська література систематично стала виховувати у своїх читачів нове почуття "сім'ї єдиної"»[68], лише в радянський період, серед останніх здобутків у цій царині він називає повість О. Полторацького «Гоголь у Петербурзі» (1940, 1941), де зроблено «спробу українською мовою розповісти про Гоголя, показавши його в російському оточенні, в дружбі з Пушкіним, у взаєминах з Жуковським…»[69] Заключний акорд цього ідеологічного, але й наївного тематичного підходу до інтерпретації творів літератури, який поєднується з відвертою маніпуляцією фактами, звучить так: «Почуття дружби зобов'язує друзів якнайбільше пізнати один одного»[70]. Справді, важко утриматися від того, щоб не назвати цей текст кон'юнктурним та заідеологізованим, але можна побачити тут і певну логіку літературознавчого аналізу: спробу зробити категорію «дружби» та «родства», «родинності» категорією літературознавства[71].

Події 1949 р., на жаль, важко реконструювати в цій статті, адже не вистачає матеріалу, зазначимо лише, що у лютому 1949 р. на запит Відділу біобібліографічних словників та хронології історії літератури Інституту української літератури ім. Т.Г. Шевченка Айзен-

[62] Айзеншток І. Українські пропілеї / Ред., вступ. ст. й прим. І. Айзенштока. [Х.]: ДВУ, 1928. Т. 1. С. 34.
[63] Айзеншток І. Тургенєв і Шевченко. *Червоний шлях*. 1926. № 2. С. 137–138.
[64] Там само. С. 148.
[65] Чижевський Д. Совєтська історія української літератури. *Український збірник*. Мюнхен: Інститут для вивчення історії та культури, 1955. Кн. 3. С. 61.
[66] Білецький О.І. «Чуття єдиної родини» в українській радянській літературі. *Радянське літературознавство*. 1949. № 10. С. 3–16.
[67] Там само. С. 3.
[68] Там само. С. 5.
[69] Там само. С. 13.
[70] Там само.
[71] На відміну від соціологічного підходу 1920-х, у цій статті 1940-х рр. взагалі не згадується ані про виробничі відносини та їхній вплив на літературу, ані про класову боротьбу, ані про письменників як виразників певної класової свідомості.

шток підготував ще одну, дуже лаконічну автобіографію з бібліографічним додатком[72]. Але початок 1949 р. – це промовиста дата, коли набирала обертів кампанія проти «космополітів», і коли вірогідність повернутися в Україну для Айзенштока стала майже нульовою, насамперед через те, що більшість обвинувачених в цій кампанії були українськими письменниками та літературознавцями єврейського походження. До кінця життя Айзенштоk відвідуватиме Україну лише наїздами, на конференції або творчі зустрічі.

Наостанок розглянемо докладніше відомі сьогодні україномовні автобіографії І. Айзенштока 1975 р. Наразі можна говорити про два майже ідентичні тексти: це автобіографія І. Айзенштока з фонду Ф.Я. Шолома в Центральному державному архіві-музеї літератури та мистецтва України[73] та в особовому фонді І. Айзенштока у Відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України.

Україномовні автобіографії І. Айзенштока 1970-х рр. можна назвати «ювілейними», адже 1975 р. виповнювалося 75 років з дня народження вченого. Імовірно, текст, який зберігається у фонді Ф. Шолома, був надісланий українському дослідникові для написання ювілейного матеріалу. Його мали ілюструвати фотографії[74], які І. Айзенштоk переслав Ф. Шолому у листі від 22 лютого 1975 р. і які, імовірно, так і не повернулися в Ленінград: «По слову Вашему, посылаю несколько своих фотографий разного времени, – выберите из них что понравится. Прошу только возвратить мне фотографии, которые “не покажутся”: кроме, фото на съезде писателей, это – единственные экземпляры»[75].

Досить докладну ювілейну статтю про І. Айзенштока Ф. Шолом написав, рукопис датовано 20 лютим 1975 р. Проте повністю матеріал так і не було опубліковано, а в друці – «Літературній Україні» (11 березня 1975) – з’явилася невелика, загального плану замітка, зі змісту якої дуже важко здогадатися, що Ф. Шолом користувався інформативно насиченим текстом. Порівняння варіантів свідчить не так про редагування, як про цензурування допису[76]. Відсутній досить докладний опис харківського періоду, викреслено речення про закордонні стажування вченого[77], зник абзац про участь І. Айзенштока в Другій світовій війні, що досить важко пояснити[78], прибрані розлогі відомості про роботу вченого. Стаття Ф. Шолома стала короткою заміткою.

Листування І. Айзенштока та Ф. Шолома кін. 1960-х – сер. 1970-х рр. дозволяє реконструювати загальний контекст спілкування двох вчених[79]. Головні теми пов’язані з посмертними ювілейними вечорами О.І. Білецького, якого обидва вчені вважали своїм учителем. У листі від 12 грудня 1962 р. йдеться про можливу участь І. Айзенштока в науковій сесії, присвяченій пам’яті О.І. Білецького та Л.А. Булаховського, яку планувалося проводити в Києві, де І. Айзенштоk мав виголошувати доповідь «Становление ученого (Творческий путь А.И. Белецкого, 1910–1930)»[80]. На жаль, мені не відомо, чи відбувся цей семі-

[72] Айзенштоk І. Автобіографія. Вибрані листи (1910–1920 рр.). С. 67; Айзенштоk І. Автобіографія. *Інститут літератури ім. Т. Шевченка НАН України*. Ф. 75. Оп. 2. Спр. 2. Автобіографія 1949 р. (Дата створення тексту – 24.02.1949 – реконструюється за штемпелем на конверті).

[73] Айзенштоk І. Автобіографія. *ЦДАМЛМ України*. Ф. 977. Оп. 1. Од. зб. 398.

[74] Айзенштоk І. Листи А.Ф. Шолому. *ЦДАМЛМ України*. Ф. 977. Оп. 1. Од. зб. 217. Арк. 10–13.

[75] Там само. Арк. 13.

[76] Приміром, фраза: «Творчий літературно-науковий доробок Ієремії Яковича Айзенштока являє собою видатне досягнення радянського українознавства, яскраве втілення тісного російсько-українського наукового і культурного єднання в Радянську епоху» – було змінено на: «Літературно-науковий доробок нашого друга – яскраве втілення тісного російсько-українського наукового і культурного єднання» (Шолом Ф. Вчений-шевченкознавець. *Літературна Україна*. 1975. 11 березня. № 20 (3234)). Прикметно, що в епоху русифікації вважалося важливим викинути фразу про «видатне досягнення радянського українознавства» та підкреслити роль «російсько-українського наукового єднання».

[77] Видалено: «Успішне закінчення аспірантури і захист роботи були відзначені Наркомом освіти закордонним відрядженням – до Німеччини, Чехословаччини і Австрії, де протягом тривалого часу І.Я. Айзенштоk працює в бібліотеках, слухає лекції з питань текстології, вдосконалює свої знання німецької та чеської мов» (Шолом Ф. Ювілей вченого-шевченкознавця (до 75-річчя від дня народження І.Я. Айзенштока). 2 док. на 6 арк. *ЦДАМЛМ України*. Ф. 977. Оп. 1. Од. зб. 66. Арк. 2).

[78] Наводимо оригінал: «З перших днів Великої Вітчизняної війни І.Я. Айзенштоk пішов добровільно на фронт; в січні 1942 р. він вступає кандидатом у члени ВКП(б), а через три місяці його приймають до членів Комуністичної партії. І.Я. Айзенштоk, незважаючи на поранення, пройшов в чині майора шлях від Ленінграда до Східної Пруссії, Праги і Відня, беручи активну участь в розгромі німецько-фашистських загарбників, а потім працював лектором в Центральній групі наших військ» (Шолом Ф. Ювілей вченого-шевченкознавця… Арк. 4).

[79] В архіві Ф. Шолома в ЦДАМЛМ України зберігається 6 листів І. Айзенштока (датування: 12.12.1962, 10.11.1964, 23.11.1964, 28.12.1965, 24.1.1972, 22.02.1975): Айзенштоk І. Листи А.Ф. Шолому. *ЦДАМЛМ України*. Ф. 977. Оп. 1. Од. зб. 217. 14 арк.

[80] У листі І. Айзенштоk так характеризує тему своєї доповіді: «о путях, которыми ученый пришел к тому совершенству, какое на глазах у подавляющего большинства его знавших. В докладе я широко воспользуюсь личными воспоминаниями (кстати, и о Леониде Андреевиче [Булаховском]), отчасти даже из времени, можно сказать, доисторическом, 1916–1920 гг.» (Айзенштоk І. Листи А.Ф. Шолому. Арк. 1. Лист від 12.12.1962). Відома також стаття-спогад І. Айзенштока про дореволюційне спілкування з О. Білецьким, лекції якого відвідував молодий юрист І. Айзенштоk, у цьому матеріалі надруковано уривки з автобіографічного твору О. Білецького: Айзен-

нар. У листі від 10 листопада 1964 р. І. Айзеншток говорить про можливе засідання пам'яті О. Білецького[81] в ленінградському Пушкінському Домі (планувалося, що там виступатимуть Д. Ліхачов, П. Берков, А. Гозенпуд, І. Айзеншток). Також у листі згадується, що від українських вчених будуть лише сини Олександра Білецького – Андрій та Платон Білецькі[82]. Це не єдині вечори пам'яті О. Білецького, у яких брав участь І. Айзеншток, наприклад, у листі до М.П. Візира він згадує про свій приїзд у Харків взимку 1969 р. з метою прочитати доповідь про свого вчителя: «Ленинград. 16.12.69. Ноябрь-декабрь я ездил в Харьков – с докладом об А.И. Белецком (по случаю исполнившегося его 85-летия) и с несколькими лекциями»[83].

Зроблена в статті реконструкція історико-культурного контексту написання україномовних автобіографій Ієремії Айзенштока дозволяє виявити важливі події наукового життя вченого, які він замовчав та які досі залишаються поза увагою дослідників. Насамперед це процеси «самокритики» 1930-х рр., «чистки» наукових установ та знищення літературознавчих шкіл в Україні, репресії кінця 1940-х рр. Приклад І. Айзенштока демонструє, як у 1940-ві рр., у період «боротьби з буржуазним націоналізмом та космополітизмом», вивчення компаративістики замінювалося виконанням партійних директив. Ще один момент, який виявляється при такому ракурсі дослідження: посилена увага до теми російсько-українських взаємин та впливу російської літератури на українську авжеж не означала зближення літературознавців або формування якось спільного поля досліджень.

Додатки

У додатку публікуємо повний текст ювілейної статті Ф. Шолома про І. Айзенштока, а також лист І. Айзенштока до О. Білецького від 20 липня 1946 р., у якому розкриваються деталі написання автобіографії Айзенштока 1946 р. та особливості наукового життя в Україні цього періоду.

№ 1
Ювілей вченого-шевченкознавця
(до 75-річчя від дня народження І.Я. Айзенштока)

4 березня 1975 р. минає 75 років від дня народження відомого вченого-шевченкознавця, загальновизнаного спеціаліста в галузі української дожовтневої і радянської літератури, історика і текстолога російської, класичної і радянської літератури, літературознавця-славіста, чиї праці відомі далеко за межами нашої країни, активного учасника сучасного літературного процесу, літературного критика і перекладача, члена Спілки письменників СРСР, вихователя численних кадрів філологів, комуніста Ієремії Яковича Айзенштока.

Закінчивши 1921 р. історико-філологічний факультет Харківського університету, І.Я. Айзеншток уже був добре відомий як вчений літературознавець, допитливий дослідник архівних, маловідомих і зовсім невідомих літературних джерел. Учень академіків М.Ф. Сумцова та О.І. Білецького, І.Я. Айзеншток зробив дуже багато у справі дослідження як нової дожовтневої, так і сучасної української літератури, особливо в галузі радянського шевченкознавства, одним із активних фундаторів якого він виступив ще в перші роки після перемоги Великого Жовтня.

І.Я. Айзеншток ще під час навчання в університеті глибокі наукові студії успішно поєднував з активною участю в громадсько-політичному житті. Так, будучи в 1917–1920 рр. секретарем щойно заснованого Харківського народного університету, у травні 1919 р. він за спеціальним відрядженням їде до Москви на Другий Всеросійський з'їзд позашкільної освіти, де двічі слухає виступи В.І. Леніна.

Під час навчання в аспірантурі секції історії літератури Науково-дослідної кафедри європейської культури під керівництвом проф. О.І. Білецького (1922–1925 рр.), І.Я. Айзеншток займається питаннями методології літературознавства, вивчає російсько-українські літературні взаємини, істо-

шток И.Я. Из ранних лет научно-литературной деятельности А.И. Белецкого. *Искусство слова. Сборник статей к 80-летию Дм. Благого*. Москва: Наука, 1973. С. 395–402.

[81] Мені не відомо, чи відбулося це засідання, у докладному списку конференцій Пушкінського Дому немає жодних відомостей про це, див.: Конференции, сессии, научные совещания в Пушкинском Доме. Составитель А.К. Михайлова. *Пушкинский Дом: Статьи. Документы. Библиография* / АН СССР. Ин-т рус. литературы (Пушкин. дом); отв. ред. Баскаков В.Н. Ленинград: Наука, 1982. С. 265–293.

[82] «23 ноября в Пушкинском доме, действительно, предполагается заседание памяти А.И. [Белецкого]. С докладами выступают: Д.С. Лихачев (Работы А.И. [Белецкого] в области древней литературы), П.Н. Берков (Теоретические работы), А.А. Гозенпуд (Работы в области изучения зарубежных литератур), И. Айзеншток (Творческий путь А.И. [Белецкого]). Первоначально была мысль пригласить на заседание кое-кого из Украины; речь шла, помнится, о Вас, Крутиковой, Новиченко, Журавской, – вот, кажется, и все. Однако позднее руководство ИРЛИ решило никаких приглашений иногородним товарищам не рассылать, ограничиться только приглашением Андрея и Платона Александровичей. Вот, собственно, и все, что мне известно об этом заседании, одним из инициаторов которого был и я. Само собой разумеется, никакой дискриминации в отказе от приглашений не предусматривалось: насколько я понял, все дело в том, что для организации широких заседаний с приглашениями иногородних ученых необходимы особые разрешения соответствующих инстанций» (Айзеншток І. Листи А.Ф. Шолому. Арк. 1–3. Лист від 10.11.1964).

[83] Айзеншток І. Листи до М.П. Візира [23.05.1963 – 39.12.1978]. *ЦДАМЛМ України*. Ф. 1360. Оп. 1. Од. зб. 59. Арк. 55.

рію української літератури, часто виступаючи із статтями як на історико-літературні теми, так і з сучасних проблем літературного життя. Тоді ж він почав активно працювати над підготовкою та виданням поетичних творів Шевченка і його «Щоденника». Великі коментарі до шевченківських видань, а також вступні статті стали основою його цікавої праці «Шевченкознавство – сучасна проблема» (1922), яка вийшла окремою брошурою і одержала схвальні відгуки спеціалістів. Перше видання «Дневника» Т. Шевченка (1925 р.) високо було оцінено у численних відгуках періодики, а також О.М. Горьким.

Закінчивши 1925 р. аспірантуру і захистивши «промоційну», як тоді говорили, роботу «Україна в поетиці російського романтизму», І.Я. Айзеншток здобув звання наукового співробітника кафедри історії літератури, вченим секретарем якої він працював до 1930 р., коли кафедру було влито до Інституту Т. Шевченка Академії наук УРСР. Успішне закінчення аспірантури і захист роботи були відзначені Наркомом освіти закордонним відрядженням – до Німеччини, Чехословаччини і Австрії, де протягом тривалого часу І.Я. Айзеншток працює в бібліотеках, слухає лекції з питань текстології, вдосконалює свої знання німецької та чеської мов.

Ще під час навчання в аспірантурі І.Я. Айзеншток розпочав навчально-педагогічну діяльність, проводячи, зокрема, семінари з техніки історико-літературних досліджень для аспірантів-початківців.

Протягом 1926–1931 рр. він працює вченим секретарем Науково-дослідного інституту Т. Шевченка в Харкові, бере активну участь у створенні інститутської бібліотеки, особливо відділу рукописів, де були зібрані автографи Т. Шевченка, Г. Квітки-Основ'яненка, І. Котляревського та інших письменників. Одночасно І.Я. Айзеншток активно виступає в періодичній пресі з численними статтями, публікаціями і рецензіями, готує наукові та науково-популярні видання творів української літератури, з широкими вступними статтями і коментарями, зокрема П. Гулака-Артемовського (зб. творів його вийшла трьома виданнями в 1926–1930 рр. і двома виданнями в післявоєнні роки) <з великою вступною статтею – викресл.>, Г. Квітки-Основ'яненка (підготував дванадцятитомну збірку, з якої вийшли томи 1–3, <6 – закрл.?>, 5, 7, 9), І. Котляревського (два видання «Енеїди»), І. Манжури, а також три томи «Українських пропілеїв».

Протягом 1931–1934 рр. І.Я. Айзеншток працює у Партвиданні ЦК КП(б)У, для якого він підготував примітки до «Записок» декабриста І. Горбачевського, велику збірку матеріалів «Декабристи на Україні» (понад тридцять аркушів), тритомну збірку архівних матеріалів «Кирило-Мефодіївського товариства» і інші.

З 1934 р. І.Я. Айзеншток за запрошенням керівництва Інституту російської літератури Академії наук СРСР (Пушкінського дому), працює тут на посаді вченого спеціаліста (то була в той час вища категорія наукових працівників). З цього часу він бере активну участь у підготовці до друку і коментуванні академічних видань класиків російської літератури – М.В. Гоголя, І.С. Тургенєва, Г.І. Успенського, Ф.М. Достоєвського тощо. Для «Библиотеки поэта» він готує і видає із своїми вступними статтями та коментарями поезії Т. Шевченка (чотири видання), І. Франка, І. Котляревського, М. Щербини, Янки Купала та інші, а також друкує великий матеріал «Судьба литературного наследия Т. Шевченко» в «Литературном наследстве».

У зв'язку з підготовкою до 125-річчя від дня народження Т.Г. Шевченка, за запрошенням О. Корнійчука та М. Бажана, в 1938–1939 рр. І.Я. Айзеншток бере активну участь в Шевченківському ювілеї, виступає з лекціями та доповідями про Шевченка в Ленінграді, Києві, Чернігові, Петрозаводську, консультує Шевченківську виставку в Києві, бере участь у Всесоюзному Шевченківському пленумі Спілки письменників, пише книгу «Як працював Шевченко», що з'явилася друком у видавництві «Радянський письменник» 1941 р.

Протягом 1938–1941 рр. І.Я. Айзеншток періодично читає курси лекцій у Київському університеті – «Творчість Івана Франка», «Історія української літературної критики», «Техніка історико-літературного дослідження», «Творчість Г. Квітки-Основ'яненка» тощо.

З перших днів Великої Вітчизняної війни І.Я. Айзеншток пішов добровільно на фронт; в січні 1942 р. він вступає кандидатом у члени ВКП(б), а через три місяці його приймають до членів Комуністичної партії. І.Я. Айзеншток, незважаючи на поранення, пройшов в чині майора шлях від Ленінграда до Східної Пруссії, Праги і Відня, беручи активну участь у розгромі німецько-фашистських загарбників, а потім працював лектором в Центральній групі наших військ.

Після демобілізації 1946 р. І.Я. Айзеншток повертається до Ленінграда, до наукової та літературної роботи – працює в Науково-дослідному інституті театру і музики, а також читає на кафедрі російської літератури, а згодом на кафедрі слов'янської філології Ленінградського університету; підтримує тісні науково-творчі зв'язки з Інститутом російської літератури (Пушкінським домом) АН СРСР, Інститутом літератури ім. Т.Г. Шевченка АН УРСР, Київським університетом, бере активну участь в роботі Ленінградського відділення Спілки письменників СРСР (партійному бюро, управлінні, ревізійній комісії, секції художнього перекладу тощо), а також останніми роками працює в Раді ветеранів Великої Вітчизняної війни.

Крім згаданих вище наукових праць, у післявоєнні роки І.Я. Айзеншток підготував тритомне видання «Дневника» О.В. Никитенка, близько сорока аркушів коментарів до двох п'ятитомних видань творів Шевченка російською мовою; підготував і коментував том листів видатного славіста В. Ягича до російських вчених, книгу «Поэт-демократ Л.Н. Трефолев». На замовлення видавництва «Дніпро» написав велику статтю «Українські поети-романтики» (до однойменної збірки творів), зараз готує велику монографію «Український романтизм» (понад 20 аркушів).

І.Я. Айзеншток є автором понад 600 друкованих праць, які здобули високу оцінку радянських спеціалістів і прогресивних зарубіжних вчених. У портфелі дослідника в різний час було підготова-

но ряд праць з історії російської та української літератур і народнопоетичної творчості, слов'янської філології та сучасного літературного процесу, які чекають черги до виходу в світ.

Зараз І.Я. Айзеншток активно працює як член редакційної колегії Шевченківської енциклопедії, успішно виконує численні замовлення українських і російських періодичних видань і видавництв, бере активну участь у роботі Ленінградського відділення Спілки письменників РСФСР, працює вченим-консультантом кафедри слов'янської філології Ленінградського університету, живе великим творчим життям, сповненим численних задумів і літературно-критичних та наукових планів.

Творчий літературно-науковий доробок Ієремії Яковича Айзенштока являє собою видатне досягнення радянського українознавства, яскраве втілення тісного російсько-українського наукового і культурного єднання в Радянську епоху.

Свій 75-річний ювілей (58 років невтомної літературно-наукової, педагогічної та громадсько-політичної діяльності) Ієремія Якович Айзеншток зустрічає в розквіті творчих сил. Так побажаємо ж йому міцного здоров'я, особистого щастя, багатьох років життя і великих творчих успіхів на благо радянської філологічної науки.

Федір Шолом, кандидат філологічних наук, доцент кафедри історії української літератури Київського університету ім. Т.Г. Шевченка

20 лютого 1975 р.

Шолом Ф.Я. Ювілей вченого-шевченкознавця (до 75-річчя від дня народження І.Я. Айзенштока). ЦДАМЛМ України. Ф. 977. Оп. 1. Од. зб. 66. 2 док. на 6 арк. Арк. 1–4.

№ 2

Лист І. Айзенштока до О. Білецького. 20 липня 1946 р.

Дорогой Александр Иванович!

Простите, пожалуйста, что отвечаю на Ваше письмо с запозданием[84]! Ответ потребовал некоторых размышлений, да и требуемую Вами автобиографию со списком печатных работ необходимо было составить, а это чрезвычайно кропотливый и неинтересный труд[85].

Вы агитируете меня на счет переезда в Киев. Я и сам хорошо понимаю, что по всем законам, божеским и человеческим, мне давно уже необходимо было бы работать на Украине. Но, видите ли, я так давно и напрасно раскрывал Украине свои объятия, а она так упорно избегала их, что сейчас мои колебания оказываются вполне оправданными и законными. Конечно, как Вы пишете, «не той теперь Миргород»[86], но и я ведь не тот: мое положение в Ленинграде достаточно прочно и спокойно[87], с Ленинградом я связан и семьей (ведь не переведут же в Киев Военно-Медицинскую Академию[88]!), и многочисленными дружескими связями, особенно упрочившимися после войны, и наконец такими возможностями научной работы в библиотеках и архивах, каких Киев предоставить мне не может. Не говорю о таких «мелочах», как переезд, перевозка книг, устройство на новом месте и пр. Для того, чтобы решиться на все это, необходимо быть твердо уверенным в целесообразности переезда, в том, что, переехав, я делаю во всех отношениях значительный шаг вперед. Конечно, перебрать наследство А.К. Дорошкевича[89], – большая честь, но ведь мы с покойником не сходились во многом, в том числе и в характере: для него все эти заведывания, руководительства – были смыслом жизни, для меня – они лишь принудительный ассортимент жизненный; я хочу (и думаю, что имею на это некоторое право) благоприятных (максимально благоприятных) условий для научной творческой работы. И если Вы мне говорите: переезжайте, начните работать, я позволяю себе возразить: давайте начнем работать, а там видно будет, стоит ли ставить вопрос о переезде, нужно ли это для Вас и для меня.

Полагаю, дорогой Александр Иванович, подобное решение вопроса не покажется Вам в какой бы то ни было мере обидным. Надеюсь также, Вы поймете мои чувства и ощущения человека морально и незаслуженно в свое время избитого[90], и не желающего снова подставлять свои бока для экзекуционных и иных упражнений. Посылаю Вам свою автобиографию и список работ: он сделан библиографически далеко несовершенно, но дает некоторое представление о моей печатной продукции. Ну, а затем буду ожидать конкретных предложений.

---

[84] Імовірно, йдеться про лист О. Білецького від 14 липня 1946 (Молоді він провістив… С. 69–73).

[85] Йдеться про автобіографію 1946 р.: Айзеншток І. Автобіографія 1946. *ВРФТ ІЛ НАН України*. Ф. 162. Од. зб. 4142.

[86] Відсилка до вірша П. Тичини «Пісня трактористки»: «Не той тепер Миргород, / Хорол-річка не та…» (1933).

[87] У Ленінграді 1946 р. І. Айзеншток працював у Науково-дослідному інституті театру і музики та у Пушкінському домі.

[88] Друга дружина І. Айзенштока – Ксенія Миколаївна Карпенко (1903–1952) – була медиком, доктором медичних наук: Отяковский В. Автобиография И.Я. Айзенштока. С. 71.

[89] Дорошкевич Олександр Костянтинович (1889–1946) – український літературознавець. У листі О. Білецького І. Айзенштоку про майбутню посаду йдеться відверто: «По смерти А.К. Дорошкевича осиротели 1) отдел XIX в Институте и 2) кафедра украинской литературы в КГУ … Вот где Вы были бы на месте, особенно, если бы имели докторскую степень! … Я начну кампанию по Вашей репатриации, хоть на пути к успеху могут встать и препятствия, ничего общего не имеющие с Вашей научной ценностью. Если Вас не затруднит – пришлите мне, пожалуйста, список Ваших работ, мне он может очень пригодиться, а Вас присылка ни к чему не обяжет.

Главное – скорей становиться доктором. На Украине даже теперь, кроме меня, докторов литературных всего двое – Шамрай (западно-европейской литературы!) и Тамарченко, а более, кажется, никого, если не считать доктора Щурата и подобных» (Молоді він провістив… С. 70).

[90] Мається на увазі звільнення з Інституту Т. Шевченка 1931 р.

Вполне разделяю Ваше мнение о необходимости скорейшей защиты докторской диссертации. Беда моя в том, что я, по приезде, взялся за окончательное оформление итоговой моей работы по украинской литературе пер. пол. XIX в. и оказался перед необходимостью наново перерешить ряд вопросов о Котляревском, Гулаке-Артемовском, что, естественно, отодвигает срок окончания работы, хотя и делает ее безусловно ценной. Прочитав Ваше письмо, я решаюсь представить на Ваше усмотрение, так сказать, аварийный вариант. У меня имеется готовая вчерне еще одна книга, с отдельными частями которой Вы знакомы по печатным моим работам. Это – книга о Шевченко (примерное название: «Шевченко. Проблемы творчества», или что-нибудь в этом роде), в состав которой входят следующие разделы: 1) Судьба литературного наследства Шевченко (в переработанном виде), 2) К вопросу о философских основах мировоззрения Шевченко, 3) Проблемы эстетики Шевченко, 4) В творческой лаборатории Шевченко, 5) Историзм Шевченко, 6) Шевченко и фольклор, 7) Автобиографизм Шевченко, 8) История одного сюжета, 9) Читатели Шевченко. Для солидности можно прибавить еще мои статьи «Тургенев и Шевченко»[91] и «Библиотека Шевченко»[92]. Все это составит книгу в 23–25 печатных листов, и книгу эту я мог бы подготовить для защиты действительно к осени, т.е. мог привезти ее с собою в Киев и в Киеве же и защищать, благо два моих оппонента – Вы и Николай Калинникович[93] – непосредственно связаны с Киевом, а Н.К. Пиксанов[94] давно уже выразил полное согласие свое приехать на мою защиту в любую точку земного шара. В крайнем случае, Н.К. Гудзия мог бы заменить тов. Тамарченко[95]. Относительно этого моего предложения с нетерпением ожидаю Вашего решительного приговора. Как Вы скажете, так тому и быть. От себя скажу еще только, что предлагаемая книга о Шевченко должна была составить второй том моих «Очерков»; сейчас этот порядок можно бы переменить.

«Нарис»[96] я получил, по Вашей протекции, еще в апреле. Молчал о нем, потому что совестно было говорить о книге, написанной левой кирилюковской[97] ногой. То, что говорится там о литературе XIX в., – сплошной бред человека, который когда-то что-то читал, мучительно вспоминает прочитанное, но, вследствие органических дефектов мозгового вещества, способен припомнить лишь немногое и притом в большинстве случаев далеко не самое существенное. Когда выйдет соответствующий номер «пропагандиста», пожалуйста, пришлите для ориентации.

Рад буду принять посильное участие в редактировании «учебника». По обстоятельствам моим я мог бы приехать в Киев на октябрь; об этом написал также Ищуку[98]. Что касается различных «пропілеїв»[99], то изучение их я продолжаю и надеюсь как-нибудь удивить мир целой галереей этаких «старосветских помещиков», грешивших в часы обильного досуга украинскими стишками. Но само собой разумеется, я никогда не думал, что о них необходимо говорить и в школьном преподавании, так что в этом у меня с Вами нет никаких расхождений.

Вы спрашиваете, кто из высоких мира сего знает меня. В добрых отношениях я был с Н.П. Бажаном; стороною знаю, что он недавно говорил о необходимости привлечь меня к работе украинских учреждений. Стебун[100] писал, что и в ЦК ему отзывались обо мне очень хорошо.

Стороною я знаю и об упоминаемых Вами возможных непредвиденных осложнениях и затруднениях к моей репатриации[101]. Я, конечно, представляю, о чем идет речь, скажу только, что, напр., в армии мне ни разу не приходилось сталкиваться с предвзятым к себе отношением, хотя прошел я путь от [викресл.] рядового до работника Политуправления фронта. Во всяком случае, это также одна из основательных причин моего благожелательно-выжидательного отношения ко всему и всяческим украинским предложениям[102].

Ну вот, кажется, на все вопросы, затронутые в Вашем письме, ответил. С нетерпением буду ожидать коротенького Вашего извещения относительно моих диссертационных предложений. Будьте здоровы и благополучны! Сердечный привет всем Вашим близким, а также Копыце[103], которого

---

[91] Мається на увазі ця стаття: Айзеншток І. Тургенєв і Шевченко. С. 137–138.

[92] Мені ця стаття не відома.

[93] Гудзій Микола Каленикович (1887–1965) – український та російський літературознавець, учень В.М. Перетца, академік СРСР.

[94] Піксанов Микола Кір'янович (1878–1969) – російський літературознавець, текстолог.

[95] Тамарченко Давид Євсєєнко (1907–1959) – літературознавець, літературний критик.

[96] Мається на увазі це видання: Нарис історії української літератури / За ред. С. Маслова, Є. Кирилюка. Вид-во Академії наук УРСР, 1945. 280 с.

[97] Кирилюк Євген (1902–1989) – український літературознавець, досліджував творчість П. Куліша. Брав участь у кількох репресивних кампаніях проти колег-літературознавців.

[98] Іщук Арсен Олексійович (1908–1982) – український літературознавець, у 1946 р. – проректор Київського державного університету, у листі Білецького до Айзенштока читаємо: «Проректор Ищук радостно встретил переданное мною Ваше пожеление прочесть какой-либо курс в КГУ» (Молоді він провістив… С. 70. Лист від 14.07.1946).

[99] У книзі І. Айзенштока «Українські пропілеї» (1928) багато уваги приділяється українським другорядним письменникам пер. пол. XIX ст.

[100] Стебун Ілля Ісаакович (1911–2005) – з 1945 по 1949 рр. працював в Інституті літератури ім. Т. Шевченка, одночасно виконував обов'язки заступника голови Спілки письменників України, партійний робітник та функціонер.

[101] Мається на увазі, що Айзеншток був євреєм.

[102] Справді, 1949 р. в Україні набирає обертів кампанія проти «космополітів», яка була загалом направлена проти українських письменників та літературознавців єврейського походження.

[103] Копиця Давид Демидович (1906–1965) – заступник директора з наукової роботи Інституту літератури ім. Т. Шевченка, у ньому працював ще до війни; у 1946–1948 рр. – заступник начальника Управління пропаганди та агітації ЦК КП(б)У.

и я, вместе с Вами, считаю одним из самых толковых и порядочных людей на нашем киевском горизонте.

<підпис>

Подається за автографом: *Айзеншток І. Лист до О. Білецького. 20 липня 1946. Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України. Ф. 162. Од. зб. 1733. 2 арк.*

References

Druzhinin, P. (2012). Ideologiya i filologiya. Leningrad, 1940 gg.: Dokumentalnoe issledovanie [Ideology and philology. Leningrad, 1940s: Documental research].

Halchenko, S. (Ed.). (1999). Molodi vin provistyv «filolohichnyi i literaturoznavchyi renesans». Z lystiv Oleksandra Biletskoho do I. Aizenshtoka [He predicted a «philological and literary renaissance» for young people. From Oleksandr Biletskyi's letters to I. Eisenstock]. *Slovo i chas – Word and time, 11*, P. 69–73.

Iekelchyk, S. (2008). Imperiia pamiati. Rosiisko-ukrainski stosunky v radianskii istorychnii uiavi [The empire of memory. Russian-Ukrainian relations in the soviet historical imagination]. Kyiv, Ukraine.

Liashko, S. (2013). Mohylianskyi – ostannii lytsar Postiinoi komisii dlia skladannia biohrafichnoho slovnyka diiachiv Ukrainy (1923–1933) [Mohylianskу was the last knight of the Standing committee for the compilation of a biographical dictionary of Ukrainian figures (1923–1933)]. *Pamiatky Ukrainy – Sights of Ukraine, 9*, P. 34–41.

Liashko, S. (Ed.). (2018). Aizenshtok Ieremiia Yakovych. Avtobiohrafiia. Avtobiohrafichni dzherela Postiinoi komisii dlia skladannia Biohrafichnoho slovnyka diiachiv Ukrainy (1918–1933) Vseukrainskoi akademii nauk [Aizenshtok Ieremiia Yakovych. Autobiography. Autobiographical sources of the Standing committee for the compilation of the Biographical dictionary of Ukrainian figures (1918–1933) of the Ukrainian Academy of sciences]. Kyiv, Ukraine.

Movchan, R. (Ed.). (2015). Aizenshtok Ieremiia Yakovych. Sami pro sebe: avtobiohrafii ukrainskykh myttsiv 1920-kh rr. [Aizenshtok Ieremiia Yakovych. About themselves: autobiographies of Ukrainian artists of 1920s]. Kyiv, Ukraine.

Otyakovskiy, V., Babak, G. (2022). Materialyi k bibliografii I.Ya. Ayzenshtoka [Bibliography materials of I.J. Eisenstock]. *Zbornik Matitse srpske za slavistiku – Collection of Matiche srpske for slavistics, 101*, P. 77–92.

Otyakovskiy, V. (2022). Avtobiografiia I.Ya. Ayzenshtoka [Autobiography of I.J. Eisenstock]. *Zbornik Matitse srpske za slavistiku – Collection of Matiche srpske for slavistics, 101*, P. 55–75.

Zakharkina, S. (Ed.). (2003). Aizenshtok I. Avtobiohrafiia. Vybrani lysty (1910-i–1920-i roky) [Aizenshtok I. Autobiography. Selected letters (1910s–1920s)]. Kyiv, Ukraine.

Пашко Оксана Володимирівна – кандидат філологічних наук, старша викладачка кафедри літературознавства ім. В. Моренця Національного університету «Києво-Могилянська академія» (вул. Сковороди 2, м. Київ, 04070, Україна), стипендіатка програми Philipp Schwartz-Initiative Alexander-von-Humboldt-Stiftung (Німеччина) в Європейському університеті Віадріна (Франкфурт-на-Одері) (Europa-Universität Viadrina Frankfurt (Oder)).

Pashko Oksana – candidate of philological sciences, senior lecturer at the department of literary studies of V. Morenetc National university «Kyiv-Mohyla Academy» (2 Skovorody Str., Kyiv, 04070, Ukraine), a fellow of the Philipp Schwartz-Initiative Alexander-von-Humboldt-Stiftung program (Germany) at the European University Viadrina (Frankfurt-on-Oder) (Europa-Universität Viadrina Frankfurt (Oder)).

E-mail: o.pashko@ukma.edu.ua

«...I'M NOT LOOSING HOPE OF GETTING TO KYIV SOMEHOW»: UKRAINIAN-LANGUAGE AUTOBIOGRAPHIES OF IIEREMIIA AIZENSHTOK (1931, 1946, 1949, 1975)

The article analyzes five autobiographies of the Ukrainian literary critic Ieremia Aizenshtok (1931, 1946, 1949, 1975) and unpublished letters of the scientist to his Ukrainian colleagues in the 1920–1970s. This material allows us to achieve the main goal, which is to reconstruct little-known, or even completely unknown, pages of the scholar's life. It is about cooperation with The biographical dictionary of the Ukrainian Academy of sciences, which was made under the leadership of Mykhailo Mohylyanskyi in the late 1920s – the early 1930s, the tragic events of «self-criticism» among scientists in the 1930s, as well as the scientist's attempt to return to Ukraine in 1946–1947 and defend his doctoral thesis, the struggle against «bourgeois nationalists and cosmopolitans» (1946–1949). Methodology. In the article, the author relies on a cultural and historical approach to the study of literature. The scientific novelty lies in the of I. Aizenshtok's previously unknown autobiography into scientific circulation, the analysis of a large complex of correspondence between the scientist and Ukrainian Soviet literary critics. The reconstruction of the historical and cultural context of the writing of his Ukrainian-language autobiographies made in the article allows us to identify important events in the life of the scientist and to draw conclusions that he deliberately kept silent about some episodes of his scientific career. First, it is about the processes of «self-criticism» of the 1930s, the «cleansing» of scientific institutions and the destruction of literary schools in Ukraine, and

the repressions of the late 1940s. The example of Aizenshtok demonstrates how in 1940s, during the «struggle against bourgeois nationalism and cosmopolitanism», comparative studies were replaced by the implementation of party directives.

Key words: *Iieremiia Aizenshtok, Oleksandr Biletskyi, Yurii Mezhenko, Mykola, Vizyr, Fedir Sholom, autobiography, Ukrainian literary studies, Ukrainian literature, self-criticism of 1930s, struggle with bourgeois nationalists and cosmopolitans.*

Дата подання: 15 грудня 2023 р.
Дата затвердження до друку: 10 лютого 2024 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Пашко, О. «…я не трачу надії потрапити якось до Києва»: україномовні автобіографії Ієремії Айзенштока (1931, 1946, 1949, 1975). *Сіверянський літопис.* 2024. № 1. С. 154–170. DOI: 10.58407/litopis.240116.

Цитування за стандартом APA

Pashko, O. (2024). «…ia ne trachu nadii potrapyty yakos do Kyieva»: ukrainomovni avtobiohrafii Iieremii Aizenshtoka (1931, 1946, 1949, 1975) ["...I'm not loosing hope of getting to Kyiv somehow": Ukrainian-language autobiographies of Iieremiia Aizenshtok (1931, 1946, 1949, 1975)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, *1*, P. 154–170. DOI: 10.58407/litopis.240116.